

Povijesne veze Pečuha i Slavonije (u povodu 1000. obljetnice Pečuške biskupije)

Utemeljena 1009. za vladavine prvoga ugarskog kralja Svetog Stjepana, Pečuška biskupija spada među najstarije biskupije srednjovjekovnoga Ugarskog (od 1102. Ugarsko-hrvatskog) kraljevstva. Najraniji trag širenja vlasti pečuških biskupa na krajeve južno od Drave imamo u oporuci palatina Radona iz 1057. u kojoj se za novopodignutu crkvu sv. Mihaela na Dravi (u Donjem Miholjcu) traži svećenik od pečuškoga biskupa Maura. Sve do osmanskih osvajanja u 16. stoljeću, glavnina današnje Slavonije skupa sa zapadnim dijelom Srijema pripadala je u crkvenom pogledu Pečuškoj biskupiji. U nizu

srednjovjekovnih pečuških biskupa, dvojica istaknutijih potekla su iz južnih dijelova biskupije: Ladislav iz seglačke grane roda Korodških (biskup 1315-1346) i Valentin Alšanski (1374-1408), kardinal rimske Svete Sabine, kraljevski diplomat i zaslužni pokrovitelj Pečuškog sveučilišta, inače najstarijeg sveučilišta u Ugarskoj. Službu pečuškog biskupa obnašao je 1459-1472. i glasoviti pjesnik Jan Panonije, to jest Slavonac Ivan Česmički, a pretposljednji biskup prije pada Pečuha pod Turke bio je Ivan Osječanin (1539-1540), pristaša kralja Ivana Zapolje.

I nakon obnove dijecezanskih struktura u Slavoniji u 18. stoljeću pečuški su biskupi pod svojom vlašću zadržali znatna područja u istočnoj Slavoniji. Posljednji ostaci nominalne duhovne vlasti Pečuha na tlu današnje Republike Hrvatske (Valpovački i Donjomiholjački dekanat te hrvatska Baranja s dekanatima Darda i Branjin Vrh) održali su se još i u 20. stoljeću, sve do konačne preinake crkvene granice 1971. Među mnogim primjerima slavonsko-pečuških crkvenih i kulturnih veza u novom vijeku, dovoljno je ovdje podsjetiti na činjenicu da je višesveščano latinsko djelo *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*, do danas najopširniju i najobuhvatniju povijest Pečuške biskupije, njegov autor József Koller 1804. posvetio upravo bosansko-đakovačkom i srijemskom biskupu Mateju Franji Krtici kao velikodušnom pokrovitelju toga važnog izdanja. Razlogâ da se i u hrvatskoj historiografiji obilježi velika obljetnica Pečuške biskupije prema tome ne nedostaje.

U tematskom bloku koji slijedi, i u kojem je sabrano pet domaćih i tri prevedena priloga, obrađeni su tek neki momenti iz zajedničke povijesne baštine. Priređujući obljetnički temat, nismo se strogo držali okvira zadanog odrednicom "tisućljeće Pečuške biskupije", nego smo mu priključili i historiografsku diskusiju o zamršenom problemu koji kronološki spada u kasnu antiku i rani srednji vijek, a tiče se podjednako Pečuha i Srijema, kao i dvije teme iz doba osmanske vladavine, kada su između Pečuha i Slavonije bile zamrle crkvene veze, ali je međusobna povezanost drugim vrstama povijesnih niti trajala i dalje.

(Ur.)

Dezső Simonyi

O PORIJEKLU PEČUŠKOGA TOPONIMA *QUINQUE ECCLESIAE*

UDK 94(398 Panonija)(091)

Autor analizira starokršćansku pasiju o mučenicima poznatim kao Četvorica Okrunjenih i smatra da je u njoj sačuvan autentičan prikaz mučeništva petorice panonskih klesara u doba cara Dioklecijana. Suprotstavljajući se do tada većinskom mišljenju i oslanjajući se ponajprije na petrografske argumente, drži da se radnja pasije nije zbilila na Fruškoj gori blizu Sirmija, nego u južnomađarskom gorju Geresd nedaleko od Sopijane (Pečuh). Iskrivljeni trag kulta petorice mučenika sačuvao bi se, prema autorovu sudu, u srednjovjekovnom latinskom imenu Pečuha, *Quinque Ecclesiae*. (Ur.)

Ključne riječi: Panonija, Dioklecijan, Pasija o četvorici okrunjenih, antički kamenolomi, Fruška gora, Pečuh, *Quinque Ecclesiae*.

Istraživači povijesne geografije i topografije rimskih pokrajina, osim opće dostupnih škratih podataka suvremenih izvora (Ptolemej, *Tabula Peutingeriana*, *Notitia Dignitatum*, itd.), moraju također uzeti u obzir i hagiografske dokumente carskoga doba, jer se po lokalizacijama što su u njima sadržane u mnogim slučajevima uspjelo doći do geografskih podataka. Poznate su različite vrste takvih literarnih dokumenata: akta, pasije, legende, životi (žitija) i epitome (izvodi). Poredak toga popisa može označavati ne samo kronološki slijed, nego također i stupanj autentičnosti izvora. Naime, mučenička su akta suvremeni zapisnici sudskih saslušanja te ih kao takve treba smatrati neupitno vjerodostojnima. Pasije, premda nemaju službeno porijeklo, ne treba podcjenjivati s obzirom na njihovu autentičnost jer osim procesualne građe sadrže i detaljne zabilješke autora do kojih je ovaj došao vlastitim uvidom ili po onome što je čuo da se priča. Vrijeme nastanka tih dviju vrsta ne prelazi prag V. stoljeća, dok ostale vrste već od V. stoljeća trebaju biti smatrane kompilacijama koje su proširene čudesnim elementima, podlogom poučnih štiva i poezije koja je bila u modi od ranog srednjeg vijeka i dalje. Ali i kod tih vrsta treba primijetiti da su, usprkos njihovoj skromnoj povijesnoj vjerodostojnosti, u njima sadržani geografski podaci u mnogo slučajeva mogli biti upotrijebljeni u vezi s antičkim razdobljem.

Istraživačima geografije antičkog razdoblja vrlo je dobro poznato da su nam po tim hagiografskim izvorima, tako važnim s topografskog stajališta,

prenesene neke pasije koje se odnose na Panoniju.¹ Takve se pasije odnose pretežno na područje Sirmija i okolice (5 na Sirmij, 2 na Cibale), odnosno na područje zvano *Pannonia Secunda*. Što se tiče područja sjeverno od rijeke Drave, poznajemo samo jedan izvor: Kvirinovu pasiju, s dragocjenim topografskim podacima koji se odnose na Sabariju.² Kako bismo upotpunili svoja topografska saznanja koja se odnose na *Regio Transdanubiana* u antici, morali smo ispitati i podatke drugih hagiografskih spisa Panonije. Tijekom pregleda tih izvora pokazalo se da jednu od pasija ubiciranih u Sirmij i njegovu okolice treba prevrednovati sa stajališta složene interpretacije: filološke, povijesne i geografske. Ime te pasije poznato je pod naslovom: "Četvorica okrunjenih". Vidjet ćemo da je taj naslov u biti pogrešan. Izvor i problemi koji potječu iz podataka sadržanih u njemu, kao i interpretacije koje se na njih odnose, doživjeli su od prošloga stoljeća mnoge preradbe. Najbolji istraživači izvora, hagiografi i filolozi onoga vremena, sudjelovali su u toj raspravi kako bi se problemi pojasnili. I kasnije su se mnogi istraživači bavili problematikom "Četvorice okrunjenih". Ne možemo detaljno opisati te probleme koji uključuju bogatu literaturu te zamršene polemike i prigovore, jer se naše tumačenje tek tu i tamo dotiče s građom te vrlo opsežne literature.³ Zbog toga samo uzgredno upućujemo na najznačajnija djela, važna i s našeg motrišta, te nećemo opširno izlagati kako bismo potkrijepili svoju suzdržanost spram ovoga ili onoga shvaćanja. To činimo zato što će čitatelj biti u stanju to razabrati nakon što pročita naše retke. Po ispitu autentičnosti izvora predstaviti ćemo rezultate svojeg terenskog istraživanja o ovoj problematici, u prilog vrijednosti topografskih podataka.

PROBLEM «ČETVORICE OKRUNJENIH»

Najstariji poznati tekst spomenute *Passio SS. IV. Coronatorum*, koji je temelj našeg istraživanja, jedan je prijepis iz VIII. st. On je bio prepisivan tijekom cijelog srednjega vijeka, uvijek u istom obliku. Naime, svi tekstovi koje poznajemo čuvaju svezu dvaju dijelova različitog porijekla. Drugi dio jest tek dodatak, koji – kako ćemo vidjeti – teško da je mogao sačinjavati dio arhetipa našega teksta. Izdanje jednog dijela tih tekstova dugujemo W. Wattenbachu,

¹ L. BALICS: *A kereszténység története hazánk mai területén a magyarok letelepedéséig* (Povijest kršćanstva na današnjem prostoru naše domovine do naseljavanja Mađara), Budapest, 1901. str. 46-74. A. BALOGH: *Pannónia őskereszténysége* (Prakršćanstvo Panonije), Budapest, 1932. str. 36-97.

² I. PAULOVICS: *Savaria-Szombathely topográfija* (Topografija Savarije-Szombathelya) (Acta Savariensia 1.), Szombathely, 1943. Argumenti kojima autor želi utvrditi mjesto foruma (str. 22 i dalje) ne uvjeravaju nas u postojanje samog foruma (Capitolium!) na periferiji grada, u blizini zidina.

³ Vidi upute na literaturu o problemu Četvorice okrunjenih u bilješci br. 12.

istaknutom istraživaču izvora. On je u tri navrata objavio tekstove naše panonske pasije, koji potječu iz različitih razdoblja. Godine 1853. objavio je kodeks iz Gothe iz XIV. st., koji se može smatrati prilično dobrom preradbom, a ova je bila temeljem prve interpretacije koju je te iste godine priredio Karajan pri bečkoj Akademiji znanosti.⁴ Wattenbach je 1870. objavio kodeks iz Münchena iz XII. st., koji potječe iz Benediktbeuerna. Wattenbach ga smatra bližim izvornoj formi od prvoga.⁵ Konačno, 1896. godine, objavio je najstariji i najbolji tekst ove pasije, prepisan u VIII. st. anglosaksonskim pismom izmiješanim s arhaizirajućim majuskulama i kurzivnim oblicima, sačuvan u jednom pariškom kodeksu porijeklom iz Beauvauxa (Bibl. Nat. Lat. 10861).⁶ Poznati su i drugi manuskripti, no oni su svi naknadne redakcije. Uspoređujući ih, postaje razvidna jedna zanimljiva činjenica: ime autora ove pasije već od X. st. nadalje ne nalazi se u preradbama; ono, štoviše, također nedostaje i u Veronskom manuskriptu koji vjerojatno potječe iz IX. st. Spomenuti pariški kodeks i manuskript iz rimske Vallicellane (ovaj posljednji vrlo vjerojatno je iz prve polovice IX. st.) ne samo da su sačuvali autorovo ime, nego i njegovo zanimanje: *Porfyreus censualis a gleba actuarius*.

Postojeći tekstovi čuvaju jedinstvo dvaju dijelova, različitih jedan od drugoga. Prvi dio (I), koji je opširniji, sadrži samu panonsku pasiju, dok je drugi dio (II) vrlo kratak dodatak, koji – kratkoće radi – možemo nazvati rimskom legendom. Događaj koji bilježi dio I odvija se za vrijeme cara Dioklecijana u «rudniku porfira» u Panoniji. Sam je car bio u rudniku s različitim narudžbama (izrada stupova, kapitela, konhi, kipova, itd.). Carevu su pažnju na poseban način privukle skulpture koje su napravila petorica klesara: *Nikostratos*, *Symphorianos*, *Claudius*, *Castorius* i *Simplicius*. Potiče ih da izrade i druge skulpture. Car s velikim odobravanjem prima dovršena djela. Klesari pak odbijaju napraviti ponovno naručeni kip Eskulapija. Car gubi strpljenje pa naređuje da se klesari sudski saslušaju te oni, nakon svakovrsnih ispitivanja učinjenih na temelju izjava zavidnih suradnika, bivaju osuđeni na smrt. Ta priča, napisana na vulgarnom latinskom, čini se tako vjernom i ljudskom da većina istraživača u nju nije posumnjala, unatoč ponegdje umetnutim čudesnim elementima. Ne može se zaniijekati kako su neki od njih priču o panonskim klesarima skloni smatrati kao poučno štivo baš zbog uvođenja elemenata čuda. Ali to mišljenje nije prihvatljivo. Svakako, bilo kakva provjera vjerodostojnosti prema našem je mišljenju od male važnosti jer, na koncu, samo mogućnost da se ubiciraju mjesta spomenuta u tekstu može utvrditi eventualnu povijesnu jezgru naše pasije.

⁴ *Sitzungsberichte der Wiener Akademie, Philos.-hist. Classe X* (1953), str. 118-126.

⁵ M. BÜDINGER: *Untersuchungen zur römischen Kaisergeschichte*. Leipzig, 1870. str. 321-338.

⁶ *Sitzungsberichte der Preussischen Academie*, Berlin, 1896. str. 1292-1302.

U vrlo kratkom dijelu II mjesto događanja su Trajanove rimske terme. Po Dioklecijanovoj naredbi tu se olovnim bičevima ubija četvoricu *cornicularii* jer su odbili prinijeti žrtve Eskulapiju. Njihova su tijela sahranjena u grobove iskopane u areni na Labikanskoj cesti, tri milje daleko od Rima. Nisu čak ni imenovani, no znamo da se njihovo pogubljenje dogodilo istog dana kad su bili osuđeni panonski klesari: 8. studenoga, ali dvije godine kasnije. Na prvi pogled čini se jasnim da taj umetnuti dodatak ne bi imao nikakve bitne veze s dijelom I, kako su to potvrdili već prvi kritičari teksta. Kako potreba povezivanja dvaju dijelova nije bila protumačena na zadovoljavajući način, znatna grupa filologa – na temelju kasnijih manuskripata – posumnjala je u autentičnost dijela I. Tako su smatrali jer u dodatku ima izmišljenih umetaka. Otuda je proistekla zamršena polemika zbog koje je naš izvor u svojoj današnjoj formi s dodatkom postao jedan od najzapletenijih problema, ili ako se hoće: jedan od najmutnijih problema hagiografske literature. A. M. Schneider problem Četvorice okrunjenih označava kao “*crux hagiographorum*”, podcrtavajući time da istraživači još nisu riješili taj zadatak.⁷ Umjesto da odbacujemo problematične točke, neka nam bude dopušteno ukratko ponoviti naše stajalište nastalo na temelju istraživanja koje smo proveli.

Već smo spomenuli da svi manuskripti naše pasije koji su sačuvani potječu iz razdoblja između VIII. i XV. st., i svi se pojavljuju u obliku koji sadrži i dodatak. Rekonstrukcija arhetipa olakšana je time što u tekstu svih manuskripata dijela I, ne uzimajući u obzir sitne manjkavosti samog pisanja, nema bitnih razlika, pa tako možemo ustvrditi da i kasniji tekstovi sadrže izvorni tekst. Samo u dijelu II ima nekih različitosti, umetaka i izmišljenih dopuna koje se u kasnijim manuskriptima – počinjući već od IX. st. – sve više gomilaju. Naravno da bi rekonstrukcija izvornog teksta dodatka bila teža, ali je vjerojatno da on ne može biti bitno drukčiji od oblika sačuvanog u pariškom kodeksu iz VIII. st. Možemo ustanoviti da je ominozni dodatak vrlo vjerojatno mogao biti pridodan dijelu I izvorno stvorenom u Panoniji od nekog rimskog klerika. Dio I već je u V. st. stigao u Italiju, pa čak i u Galiju. Osim toga sigurno je da je to stapanje, koje se dogodilo prije otprilike 1500 godina, prouzrokovalo zbrku koja je stavljala na kušnju ne samo srednjovjekovne redaktore, nego također i filologe zadnjih dvaju stoljeća. Neki su i skrenuli s pravog puta. Ne treba zato čuditi što i danas ima istraživača koji drže da je cijela pasija puka izmišljotina koja se duguje mašti nekog rimskog klerika.

Sada kanimo pogledati kako je naš sastavljač mogao preuzeti taj neprikladni dodatak koji ga je potaknuo da provede spomenuto spajanje.

U tekstu dodatka nalaze se dvije grupe mučenika: jednu čine četvorica *cornicularii* čija imena prepisivač nije poznao. Njihovi su posmrtni ostaci bili sahranjeni u blizini jedne druge skupine mučenika (*Claudius, Nicostra-*

⁷ *Festschrift zur Feier des 200-jährigen Bestehen der Akad. der Wiss. in Göttingen. II. Philol.-hist. Kl.* 1951. str. 173.

tus, *Simpronianus*, *Castorius*). Papa Melkijad (311.-314.) odredio je da se njihov spomen slavi 8. studenoga. Od ta četiri imena samo su tri istovjetna imenima panonskih klesara; četvrto je ime samo slično (*Simpronianus*~*Sinforianus*); peto ime nedostaje (*Simplicius*). Djelomično podudaranje navelo je kompilatora da dodatak pridruži panonskoj pasiji. Ova pojedinost ukazuje da autor ovog povezivanja nije mogao biti iz Rima, a možda čak ni Italik, jer nije ni pomišljao da bi četvorica gore navedenih mučenika pripadali grupi mučenika tzv. legende o sv. Sebastijanu te da nemaju ništa zajedničkoga s petoricom panonskih klesara. Osim toga možemo primijetiti da je kompilator pogriješio jer nije pogledao u *Martirologium Hieronymianum*. Da se njime poslužio, primijetio bi razliku i ne bi počinio pogrešku čije su se posljedice osjećale stoljećima.

Znamo da je legenda o sv. Sebastijanu, u obliku u kojem nam je prenesena, karakterističan plod hagiografske literature iz V. i VI. st. O njezinoj autentičnosti kritika je rekla vrlo malo zanimljivoga. Treba priznati da tekst nije iz istog vremena. Nas ne zanima kvaliteta toga teksta, nego samo to da je ta legenda bila vrlo poznata u Rimu već u V. st. i jedan nam je njezin fragment sačuvan na lijepom palimpsestu, pisan uncijalnim slovima, a za njega se može smatrati da je iz V. ili VI. st.⁸ Legenda o sv. Sebastijanu detaljno nabraja četvoricu mučenika: *Nicostratus primiscrinus*, njegov brat *Castorius*, zatim *Claudius commentariensis* te njegov sin *Simphorianus* (radi se o pogrešno prepisanom imenu *Simpronianus*). Nemamo nikakvog razloga posumnjati u te podatke jer je priča o mučeništvu dvojice carskih službenika u Rimu mogla preživjeti kao usmena predaja i u V. i u VI. st. Predaja je zatim mogla biti proširena i zapisana kao poučno štivo. Takvo mišljenje dokazuje i "Depositio martyrum" koja se pripisuje Filokalu, a potječe iz prve polovice VI. st. U tom su djelu za dan 9. studenoga (*V. id. Nov.*), nakon izvjesnog *Clemensa* i *Simproniana*, uvršteni i *Claudius* i *Nicostratus in comitatum*.⁹ Kasniji rimski putopisi (VI.-VII.) dovoljno potvrđuju da se pod *comitatus* trebaju shvatiti katakombe na Labikanskoj cesti (Itin. Malmesbur. i Salisbur.). Sva tri najstarija kodeksa Jeronimovog martirologija (Epternach, Bern i Wissenburg) propisuju za dan 9. studenoga: *Romae Clementis Simproni*, a *Claudius* i *Nicostratus* zajedno sa *Sinforianusom* i *Castoriusom* premještaju se na dan 8. studenoga (*VI. id. Nov. Romae natale Sinforiani, Claudi, Nicostrati et Castoris*). Tako je moralo biti već i u prvobitnom tekstu *Mart. Hieron.* jer se, od sakramentara, u *Leonianumu* (VI. st., kodeks iz Verone; njegov prateći je iz druge polovice V. stoljeća) prije 22. studenog čita slijedeće: "*In Natale sanctorum quattuor coronatorum*". Imena u molitvi još nisu

⁸ H. HAGEN: Berner Palimpsestblätter aus dem 5-6. Jahrhundert zur Passio Sancti Sebastiani. *Sitzungsber. der Wiener Akad. Phil.-hist. Cl.* 108 (1885). str. 19-50.

⁹ Th. MOMMSEN: Über den Chronographen vom J. 354. *Abhandlungen der Sächs. Ges. der Wiss. Phil.-hist. Cl. I.* 1850. str. 638.

navedena možda i zato što su u V. st. mogla biti opće poznata. *Sacr. Gelasianum* (VII. st., vatikanski kodeks, očigledno prepisan prema nekoj prvobitnoj redakciji koja je nastala u prvoj polovici VI. st.) već donosi i imena: *In natali sanctorum Quattuor Coronatorum, Costiani, Claudii, Castori, Simproniani*. Pri tome je *Costiani* bez sumnje iskrivljeni oblik imena *(Ni)costrati*. Već je iz tih podataka jasno da su na Labikanskoj cesti od IV. stoljeća bila štovana ona četvorica mučenika koji se od V. stoljeća nazivaju *Quattuor Coronati*. Prekrasna crkva koja i danas postoji, sagrađena na Celiju u VII. st., potvrđuje da su ova četvorica mučenika, čiji se spomen sačuvao u legendi o sv. Sebastijanu, bez sumnje porijeklom iz Rima. Umetak *ad Celio monte* koji nalazimo u kodeksu *Mart. Hieron.* iz Berna želi baš to istaknuti. Nije na odmet spomenuti i to da je u kodeksu iz Epternacha (VI.-VII. st.) prepisivač *Mart. Hieron.* četiri imena koja stoje za dan 8. studenoga upisao također i za 7. studenoga, pribrajajući im još dva druga imena i bilježeći da se oni časte “*alibi*”, dakle ne u Rimu. To dokumentira da su redaktor *Mart. Hieron.* ili barem prepisivač iz VI. st. poznavali jednu drugu skupinu mučenika sličnih ili istih imena, no nisu točno poznavali mjesto njihova mučeništva. Nije nemoguće da se time želio utvrditi izbljednuti spomen na panonske klesare.

Iz takvih okolnosti proizlazi da je kratki opis koji sadrži mučeništvo “kornikulara”, što je ustanovljeno na spomendan poznatih rimskih *Quattuor Coronati*, bio pogreškom pripojen, u funkciji dodatka, pasiji panonskih klesara, što je učinjeno zbog puke identičnosti triju imena (umjesto pet imena). Kako smo već bili primijetili, baš je ta “mala” pogreška po našem mišljenju bila presudna za stvaranje zbrke koja traje oko 1500 godina. To se spajanje oblikovalo ne kasnije od kraja VI. stoljeća, jer već u VII. st. dvije se skupine mučenika neprestano miješaju. Bedin *Itinerarium* donosi besmisleno tvrdnju da su Četvorica okrunjenih sljedeća petorica (zatim nabraja naše klesare). Čini se da je redaktor tzv. malog Rimskog martirologija (u kodeksu iz Ravene iz VIII. st.) primijetio pogrešku, pa ju je htio ispraviti tako da je odredio spomen pravih *Quattuor Coronati* na dan 7. srpnja – očigledno slijedeći rimski običaj – dok je 8. studenoga ostavio, na temelju dvostoljetnog pogrešnog prakticiranja, kao spomendan četvorice *cornicularii* i petorice panonskih klesara. Ovi ispravci stvar sve više zamrsuju, jer četvorica poimence nabrojanih *cornicularii* postaju četvorica okrunjenih, dok bi neka od navedenih imena upućivala i na skupinu mučenika iz Albana koje spominje *Depositio*. Po našem mišljenju, ni 8. studeni ne može se prihvatiti kao siguran datum mučeništva klesarâ; a da je i bilo tako, to bi značilo da je podudaranje imena olakšalo inače bezrazložno povezivanje dvaju dijelova. To se tako nastavlja kroz cijeli srednji vijek. Prema *Vita Leonis* Anastazija Bibliotekara, papa Leon IV. određuje da se posmrtni ostaci Četvorice okrunjenih prenesu iz katakombi s Labikanske ceste u crkvu na Celiju (oko 850. godine) zajedno s kostima petorice panonskih klesara, četvorice *cornicularii* i mnogih drugih mučenika. Treba smatrati istinitom činjenicu o prijenosu posmrtnih ostataka u rimske crkve, što je u ono doba bilo vrlo prošireno, a potaknuto je čestim oskvr-

nućima grobova od strane pljačkaša ili sakupljača relikvija. Konkretni podaci nisu nam na raspolaganju; postoje samo pretpostavke o mogućem ranijem prijenosu posmrtnih ostataka panonskih klesara. Spomenuti izvještaj iz *Vita Leonis* nije drugo do zadržavanje već ranije pogrešne tvrdnje, a također ni podatak iz *Depositio Martyrum* ne daje nikakva temelja za mogući raniji prijenos. Ne želimo zaniijekati mogućnost da su poneki dijelovi tjelesnih relikvija mučenika mogli već prije biti prenešeni iz Panonije u Rim ili u druga talijanska mjesta, ali smatramo da se ni bolje dokumentirani prijenos posmrtnih ostataka nekih srijemskih mučenika (Dimitrije, Anastazija) ne može prihvatiti sa sigurnošću kao prijenos cijelog tijela. O tim se problemima može raspravljati, ali s obzirom na cilj koji nam je zadan, mogućnost prijenosa ne obećava nikakva rezultata.

Počevši od IX. st. prepisivači naše pasije potpuno izostavljaju ime autora, *Porfyreus*. Vjerojatno je da su kompilatori prethodnih stoljeća to ime stavljali na kraj dodatka te da su ujedno smjestili i datum 8. studeni ispred posljednjeg odjeljka prvog dijela. Od X. st. nadalje, incipit manuskriptata uvodi tekst naše pasije pod naslovom *Passio Sanctorum Quattuor Coronatorum*, a u tekstu dodatka (II) nakon imena četvorice rimskih mučenika, nalazi se i *Simplicius*, peti panonski klesar. U istom stoljeću neki napuljski svećenik zvani *Petrus* pripravlja iskvarenu kompilaciju Porfirijeve pasije za potrebe napuljskog biskupa Petra. Ova kompilacija od male važnosti ostala je sačuvana u jednom kodeksu iz Montecassina i u još šest drugih kodeksa. I u eksplisita manuskriptima iz XII. st. čita se *Quattuor Coronati*, što je jasan dokaz da je prevladao izraz koji potječe od pogrešnih umetanja i "ispravaka" dijela II. Od IX. st. isto je slučaj i kod autora martirologija, epitoma i ostalih vrsta zbirki, od Adona do Vincenta iz Beauvaisa (*Bellovacensis*), od Jacopa de Voragine do Petra de Natalibus. Naša je pasija prvi put bila objavljena kod nekog izdavača iz Milana, prije 1480., u Mombritiusovu djelu *Vita Sanctorum*, na temelju nekog prilično dobrog i već pređašvanog manuskripta.

Moramo spomenuti, makar i kratko, da su ta dva dijela teksta, pogreškom združena (i po našem mišljenju smještena u VI. st.), učinila priču o panonskim klesarima tako poznatom u Rimu, ali i drugdje, da je njihova popularnost nadvisila onu stvarnih titulara crkve Četvorice okrunjenih. Petorica su klesara bila toliko štovana da su 1459. pod imenom Četvorica okrunjenih bili proglašeni zaštitnicima klesara ne samo u Italiji, nego i drugdje po Europi. Godine 1570. u crkvi gdje su bili čašćeni podignuta je i kapelica zvana "kapelica kipara i klesara". Eto ploda jedne pobožne zbrke koja svjedoči o duhovnom utjecaju panonskih klesara također i u kasnijim stoljećima na udruženja kipara i klesara u Europi! Kako vidimo, naša je pasija imala kulturnog odjeka u glavnom gradu nekadašnjeg Carstva jedanaest i pol stoljeća nakon Dioklecijanova krvničkog edikta (304. godine).

O povijesti kritike pasije reći ćemo samo ukratko. Već spomenuto Mombritiusovo izdanje našu je pasiju nadaleko proširilo. No, ta priča o petorici

panonskih klesara, poznatih pod imenom Četvorica okrunjenih, izgubila je svaki kredibilitet kod istraživača XVI.-XVII. st. koji naprosto nisu znali što s njom činiti. Takva se situacija odražava u bogatoj Suriusovoj zbirci, *Vitae probatorum sanctorum*. Ovdje se vrlo malo govori o našoj pasiji. U XVII. st. Tillemont zbog mnogih proturječja odbacuje cijelu priču, ocijenivši je kao legendu.¹⁰ Još i Sollerius 1711. zapisuje: *Quattuor coronati* (na str. 659.), ali Farlati u svom opsežnom djelu *Illyria sacra* (1809.) panonske klesare čak i ne spominje.

Mjesto događaja o kojem pasija govori bilo je zaboravljeno još u srednjem vijeku i možemo ustvrditi da je donedavno bilo nepoznato ili gotovo nepoznato. U prvoj polovici XIII. st. Toma Splicićanin u djelu *Historia Salonitana* (c. 4) povezuje neke ruševine, koje pružaju dojmljiv prizor ali ih nije moguće identificirati, s Hramom Sunca o kojem se govori u pasiji.¹¹ U razdoblju dužem od 1500 godina to je jedina indikacija koja bi upućivala na mogućnost da se odredi mjesto događaja, uz pretpostavku da bi netko bio u stanju shvatiti egzaktno rečenicu: “*in Pannoniae partibus in confinio Rutheniae*”. Prvi je korak do identifikacije učinio Karajan. On događaj smješta u područje Fruške gore. Njegove ćemo tvrdnje još razmotriti. Njegova je identifikacija još i danas prihvaćena, premda nije potkrijepljena ni s najmanjom vjerojatnošću. Budući da je većina znanstvenika prihvatila taj pokušaj identifikacije, kako oni, tako i malobrojni protivnici prvenstveno su se bavili vjerodostojnošću manuskripta, no bez iole pouzdanih rezultata.¹²

¹⁰ *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique...* 1693. sv. 4, str. 745.

¹¹ Thomas Archidiaconus: *Historia Salonitana*, IV c. (Monumenta spectantia Hist. Slav. Merid. Vol. XXVI. Scriptores Vol. III.), str. 10.

¹² Za one koji se iz bližega zanimaju za ove probleme popisujemo sljedeća važna djela, koja sadrže cjelovitu literaturu o ovom predmetu. U citiranom BÜDINGEROVOM djelu, nekoliko studija koje se odnose na *Passio Quatuor coronatorum*: O. HUNZIKER: Beiträge zu neueren Arbeiten über Diocletianus 1. str. 3-11; O. BENNDORF: Archäologische Bemerkungen, str. 337-356; M. BÜDINGER: Chronologische Bemerkungen, str. 357-379. Uz to W. WATTENBACH: Über die Legende von den heiligen Vier Gekrönten. *Sitzungsber. d. kön. Preuss. Akad. d. Wiss.* 1896. str. 1281-92. Fr. BULIĆ: Qualche cosa proviene del Palazzo di Diocleziano a Spalato, per es. qualche colonna, qualche pezzo architettonico ed ornamentale, qualche statua dalle lapicide di Sirmium (Fruška gora nella Slavonia)? *Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata*, XXXI (Spalato, 1908), str. 111-127. J. P. KIRSCH: Die Passio der heiligen «Vier Gekrönten», in *Rom. Hist. Jahrb.* XXXVIII (1917), str. 72-96. J. ZEILLER: *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918. str. 88-104. (*Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome*, fasc. 112). N. VULIĆ: Passio sanctorum IV coronatorum, *Glas*, 160 (1934), str. 1-22; – Quelques observations sur la Passio sanctorum quattuor coronatorum, *Bulletin de l'Académie des Lettres*, Belgrade, 1935. str. 211-215. T. NAGY: *A pannóniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig* (Povijest panonskog kršćanstva do pada rimskog sustava obrane), Budapest, 1939. str. 61-65. (*Dissertationes panonicae*, Ser. II, n° 12.)

Problemi se danas mogu ovako ukratko ponoviti. Od Karajana (1855.) do Zeillera (1918.), pa i poslije, znanstvenici prihvaćaju teoriju “Fruška gora”, premda je Bulić (1908.) smatrao nezadovoljavajućima izložene tvrdnje pa je predložio daljnja istraživanja. Kirsch (1917.) nije u potpunosti prihvatio vjerodostojnost pasije pa, suprotstavljajući se znanstvenicima koji mu prethode, drži da se radi o rimskim mučenicima, te pretpostavlja da bi autor mogao biti klerik iz Panonije koji se preselio u Rim. Kirschevo je mišljenje u temeljnim crtama u Mađarskoj prihvatio Tibor Nagy, koji je ipak primijetio da ima još problema koje valja razriješiti. Mi ne dijelimo Kirscheve zamisli, a pobijanje njegove polazišne točke može biti naše gore izneseno mišljenje o rečenom glede pripadnosti skupina mučenika među kojima četvorica imaju identična imena. Godine 1934. Vulić u potpunosti odbacuje “fruškogorsku” teoriju jer se ni u tom gorju niti u njegovoj okolini ne može pronaći ni jedan topografski ili arheološki pokazatelj koji bi mogao učiniti barem vjerodostojnim, pa makar i u najsitnijem detalju, pokušaj lociranja. U potpunosti prihvaćamo Vulićevo stajalište koje je konačno lišilo pogrešne stoljetne i dobro ukorijenjene zamisli sve one koji su, nažalost bez kritike, prihvaćali teoriju “Fruška gora”.

Iz dosad izloženoga vidi se da se polemike koje se tiču nastalih problema u stvarnosti vrte oko dva glavna problema: 1. autentičnost pasije i njezina teksta ; 2. utvrđivanje mjesta događaja o kojem govori prvi dio teksta. Što se tiče prvog problema, došli smo do zaključka da se dio I koji nam je prenesen iz VIII. st. u osnovi oblikovao spajanjem opisa nastalog tijekom IV. st. i prerađene forme sudskog spisa iz istog vremena, dok se dio II treba smatrati izmišljenim tumačenjem pridodanim vrlo vjerojatno tek u VI. st. (ili u najboljem slučaju krajem V. st.). Prema tome, moramo smatrati autentičnim dio I, kako je to vjerovao već i Wattenbach, a kako će pokazati i argumenti koji će slijediti. Autentičnost dodatka (dio II) upitna je samo u odnosu na dio I; u svemu drugom on čuva spomen na skupinu rimskih mučenika. Priznajemo da bi naše tvrdnje, iznesene u sklopu kronološkog nacrtu pogrešaka koje su nastale u drugom dijelu, u mnogim slučajevima mogle zahtijevati ispravke, ponajprije zbog nepouzdanih datiranja manuskripata, a osobito zbog određivanja dobi predložaka koji su služili kao osnova za prepisivanje. Zbirku koja sadrži sve danas poznate manuskripte naše pasije, izdao je poznati bolandist H. Delehaye, u svešku III za mjesec studeni u *Acta Sanctorum*. Kako je detaljna analiza teksta među zadacima što ostaju za budućnost, naše tvrdnje ne mogu smjerati konačnom rješenju tih zamršenih, višestoljetnih problema. Stoga smo se ograničili da pojednostavnimo probleme te da upozorimo na proturječja koja se tu pojavljuju. Nadamo se da ćemo time još više učvrstiti povijesnu autentičnost panonske pasije (dio I), s više strana stavljenu u sumnju.

Što se tiče drugog glavnog problema, vidjeli smo da je “fruškogorsku” teoriju Vulić odbacio, i to na temelju dobro potkrijepljenih razmatranja. No, to je mnoge navelo da posumnjaju u autentičnost panonske pasije, smatrajući je nekom vrstom poučnog štiva. Vulićev stav može imati stimulirajuću ulogu

u smislu da se mjesto radnje pasije potraži na nekom drugom mjestu, no još uvijek u Panoniji. U tom smislu odlučili smo prije nekoliko godina rasvijetliti problem identifikacije.

LOCIRANJE DIOKLECIJANOVIH RUDNIKA “PORFIRA” U PANONIJU

Budući da se nismo složili s objašnjenjem koje se odnosi na mjesto radnje naše pasije, a ni drugi istraživači – koliko znamo – nisu ponudili neko drugo prihvatljivo rješenje,¹³ smatramo korisnim izložiti mogućnost rješenja koje je plod naših istraživanja izvedenih na terenu. Ta su istraživanja još uvijek u tijeku, ali glavni rezultati do kojih se dosad došlo ohrabruju nas na njihovo objavljivanje, jer omogućuju tvrdnje koje počivaju na sigurnijem temelju od teorije “Fruška Gora”, dapače, dopuštaju uzbudljiv povratak zaboravljenoj tradiciji.

Prije svega moramo ispitati one podatke iz našeg izvora koji mogu biti upotrebljivi kod topografskog rasvijetljavanja mjesta događaja. Izvor zapravo sadrži brojne indikacije o mjestima, koje se zbog svoje lakonske karakteristike ne čine dovoljnim za preciznije lociranje. Pojašnjavanje tih indikacija autor je vjerojatno smatrao suvišnim, jer su zasigurno bile općenito poznate u vrijeme kad je tekst bio pisan. Osim Sirmija ne spominje se ni jedan drugi veći centar koji bi bio u blizini imenovanih mjesta, pa se tako toponimi koji su zaboravljeni u doba seobe naroda ne mogu identificirati sa sadašnjima. Takav je slučaj s toponimskim kontinuitetom i većih centara. Identifikacija većih gradova u Panoniji izvršena je tek za posljednjih istraživanja, osim nekih izuzetaka (npr. Siscia). No, pogledajmo podatke!

Na početku teksta čitamo da je Dioklecijan osobno posjetio mnoge rudnike kamena: *perrexit Pannoniis ad metalla diversa sua presentia de montibus abscidenda*, te da je sazvaio sve klesare: *omnes artfices metallicos congregaret*.¹⁴ Sigurno je da su u to vrijeme u Panoniji svi mogli znati gdje se nalaze carski rudnici kamena. Nesumnjivo je da je vađenje kamena bilo prekinuto prije nego što se srušio *Limes Pannonicus*, pa tako ni jedna predaja nije sačuvala položaj Dioklecijanovih rudnika kamena. Neki nas zapisi obav-

¹³ Čini se da G. WENZEL nije bio zadovoljan KARAJANOVOM teorijom o Fruškoj gori jer u svojem djelu *Magyarország bányászatainak kritikai története* [Kritička povijest mađarske rudarske industrije] (Budapest, 1880), str. 10, bilješka br. 10, piše: «pasija Q. c. dokumentacija je o rudarskoj industriji onoga doba... s obzirom na to, ostavljam za neku drugu prigodu ispravljanje hipoteze koja nastoji tumačiti da bi se radilo rudnicima mramora u Srijemu (Sirmium)». Nažalost, nismo uspjeli pronaći neko drugo WENZELOVO očitovanje o tome. Umro je već 1891. godine.

¹⁴ U. TÄCKHOLM: *Studien über den Bergbau der römischen Kaiserzeit (Inaug. Diss.)*, Uppsala, 1937, str. 136 i sljedeće.

ještavaju o vađenju rude u Panoniji (srebro i željezo), ali, ne uzimajući u obzir rudnik porfira koji spominje naša pasija, ne znamo ni za jedan rudnik kamena.¹⁵ Mađarski su arheolozi, na temelju kamenih spomenika, pokušali identificirati neke rudnike kamena (Süttő, Bántapuszta, itd.), ali se tu radi o rudnicima vapnenca ili pješčanika. Ponovni pronalazak rudnika kamena o kojem govori naša pasija bit će moguć jedino nakon mineralošskog ispitivanja podataka koje nam pruža tekst pasije. Čini se da tipovi kamena koje je car tražio u panonskim rudnicima nisu uobičajeni. On je prvenstveno tražio vrste tvrdog i istodobno rijetkog kamena, potrebne za njegova veličanstvena zdanja. Rudari i klesari iz našeg teksta obrađivali su vrlo tvrd kamen, kojeg su obrada i poznavanje pravca pucanja iskušavali njihova tehnička znanja i sposobnosti. Sam car odaje priznanje vještini petorici klesara, dok njihovi drugovi s posla, zavidni, pripisuju njihovu darovitost nekakvoj čaroliji. Taj tvrdi kamen tekst naziva porfirom i car želi da se njegove narudžbe prave od toga kamena.

Naš izvor osim porfira spominje i mramor, kamen koji se mnogo upotrebljavao u antičko doba. Stari su klesari upotrebljavali mnoge vrste ovoga kamena, no u pasiji je riječ samo o dvije vrste: mramor s Taza i onaj s Prokoneza.* Tako su se nazivali mramori koji potječu i iz drugih krajeva, a ne samo oni koji bi i porijeklom bili vezani uz ta mjesta. Mramor s Taza je vrlo bijel i izvrsne je kakvoće, dok je onaj s Prokoneza imao pokoju sivkastu šaru i bio je manje tvrd. Trenutačno je vrlo teško dobiti uvid u rasprostranjenost tih dviju vrsta mramora u zadunavskoj regiji za rimskog vremena. No, ni kartografski prikaz ne bi poslužio da se problem konačno riješi. Za sada se moramo zadovoljiti činjenicom da se u zadunavskoj regiji najbolji mramori nalaze u gorju kod Harsánya. Ondje se među ostalima nalaze i obje vrste mramora koje spominje naš izvor. Otkrivanje pravog mjesta rudnika tzv. taškog mramora bilo bi vrlo važno jer – prema našem izvoru – Dioklecijan naređuje da se baš iz toga kamena mora isklesati kip boga Sunca i njegov četveropreg: “*simulacrum Solis cum quadriga ex lapide thaso*”, te je još dodano da sve ima biti od jednog komada kamena. Od okupljena 622 klesara, naših pet kipara preuzelo je taj težak zadatak, te oni zadovoljnije cara izrađenim kipom boga Sunca, visokim 25 stopa, koji smjestiše u hram baš u tu svrhu izgrađen. Tekst koji nam je zanimljiv s topografskog stajališta kaže sljedeće: “*in parte Pannoniae praecipit aedificare templum in loco qui appellatur ad montem pinguem*”.

Za sada nismo u mogućnosti pojasniti podatak koji smjera precizirati mjesto na kojem se nalazio Hram Sunca, odnosno *Mons Pinguis*. Da je to

¹⁵ B. KUZSINSZKY: Pannonia és Dacia. A magyar nemzet története (Panonija i Dacija. Povijest mađarske nacije), sv. I, Budapest, 1895. str. CL i sljedeće.

* Taz (*Thasos*) i Prokonez (*Prokonnesos*) su grčki otoci u Egejskom, odnosno Mramornom moru. (Nap. ur.)

mjesto važno pokazuje se kasnije, jer naša pasija tvrdi da se sudski proces protiv petorice klesara odvija u blizini toga hrama, gdje je bila izrečena i smrtna kazna. Na žalost, tekst ne govori jasno je li Hram bio izgrađen u blizini rudnika mramora, ili je kip bio izdaleka dopremljen u Hram Sunca. Taj se podatak na prvi pogled ne čini tako važnim, no ipak bi s topografskog stajališta bio odlučujući jer bi još više utvrdio našu sumnju da se ruševine Hrama trebaju tražiti ondje gdje se nailazi na "mramor s Taza" ili nam valja uzeti u obzir neke udaljenije ruševine. Sličan slučaj imamo u Egiptu; u blizini rudnika porfira bio je izgrađen Hram Sunca.¹⁶ Usprkos tome – na temelju našeg izvora – nećemo se usuditi ustvrditi takvo što jer ako Hram, prema našem tekstu, i jest bio izgrađen na mjestu koje se zove *Mons Pinguis*, opet se ne bismo usudili prihvatiti, kao siguran, zaključak da je mramor bio vađen upravo iz toga brda. *Mons Pinguis* zasada se ne može locirati jer, unatoč mogućoj pretpostavci da se bijeli mramor vadio na nekom mjestu u brdima oko Harsánya te da je ondje isklesana i spomenuta statua, mjesto Hrama za sada nije otkriveno jer su u južnom dijelu Baranje istraživači iz prošlih vremena registrirali već mnoge ostatke različitih velebnih građevina.¹⁷ Ta mjesta nisu daleko od brda kod Harsánya te su mahom blizu rimske ceste koja je dolazila od Murse. Vrlo je vjerojatno da i gore citirana naznaka Tome Splićanina povezuje Hram Sunca iz naše pasije s jednom od tih ruševina. Ruševine su isto tako mogle biti ostaci ljetnikovaca, npr. onih s još neistraženog područja blizu Hosszúheténya; no, rasvjetljavanje ovih problema tražilo bi posebna istraživanja koja bi zatim trebala biti popraćena odgovarajućim iskapanjima. Bez svega toga, ne može se locirati *Mons Pinguis*. Zato ćemo ovaj put zanemariti svoje pretpostavke o mjestu Hrama Sunca, a zadovoljit ćemo se s time da izričaj iz teksta *in parte Pannoniae* ograničimo na području sjeverno od rijeke Drave te da ga unutar toga prostora smjestimo u južni dio Baranjske županije, koja se prostire između obronaka planine Mecsek i spomenute rijeke.

Kako je radno mjesto naših klesara bio neki rudnik porfira u Panoniji, središnji problem ostaje lociranje istoga. Iz našeg izvora doznajemo da je car najviše volio porfir te da su vješti radnici bili i nagrađivani: *deditque dona magna artificibus*; on je izričito tražio da se stupovi načine od porfira: *laetatus est Dioclitianus augustus in arte eorum, et nimio amore captus praecepit ut ex metallo porphyretico columnas vel capitella columnarum ab artificibus inciderentur*. Car je rekao poimence nabrojenoj petorici klesara: *Desidero per peritiam artis vestrae columna vel capitella columnarum ex monte porphyre-*

¹⁶ K. FITZLER: *Steinbrüche und Bergwerke im Ptolomäischen und römischen Ägypten* (Leipziger Historische Anhandlungen H. XXI), Leipzig, 1910. str. 97-99.

¹⁷ B. POSTA: Baranya őskora a magyarok bejöveteleig (Prapovijest Baranje do mađarskog osvajanja), u: F. VÁRADY: *Baranya múltja és jelenje* (Prošlost i sadašnjost Baranje), Pécs, 1897. str. 184-201. Autor spominje ostatke građevina na sljedećim lokacijama: Budmér, Busziklica, Hálé (Haljevo), Laskafalu (Čeminac), Monostor (Beli Manastir).

tico excidi. Potom se mnogi umjetnici i “filozofi” uputiše prema tada poznatom mjestu gdje se vadio kamen i izrađivale skulpture: *venientibus autem ad montem porphyreticum in loco qui vocatur igneus, coeperunt incidere lapidem in pedibus quadraginta*. Među citatima – s topografskog stajališta – najvažniji bi bio ovaj koji pobliže spominje porfirno brdo nazivajući ga *igneus*, “vatreno”. I to je mjesto moralo biti dobro poznato, isto kao i sam *Mons Pinguis*. Nažalost, ni lociranje potonjega nije moguće. Izvor često spominje porfirnu stijenu (*ex metallo porphyretico concas sigillis ornatas cavari*, i druge predmete koji da se izvedu *de monte porphyretico*).

Kako jedini izraz koji upućuje na mjesto (*locus igneus*) nije dovoljan za lociranje panonskog rudnika porfira, rješavanje problema može se pomoći jedino istraživanjima koja se odnose na prisutnost porfirnog kamena u Panoniji. Već su i drugi istraživači (Karajan) u ovome vidjeli polazište za daljnja istraživanja. Unatoč tome, pogriješilo se pa se radno mjesto petorice klesara smjestilo u Frušku goru. Tomu je razlog brzopleta i krivo primijenjena metoda. Prema Partschevim geognostičkim istraživanjima u rudnicima kamena sjeverno od Mitrovice (*Sirmium*), kamen vapnenac nalazi se zajedno sa zelenim porfirom. Zbog toga je Karajan pomislio na Frušku goru koju su u antičkim vremenima zvali *Almus Mons*, te ju je poistovjetio s *Mons Pinguis*. Smatrao je vrijednim pažnje podudaranje atributa “rodan” i “plodan”, kojima su se opisivala ta gorja. Činilo se da i iskopine idu u prilog njegovu mišljenju i tako je stvorio pogrešnu teoriju. Pa i Wattenbach je dijelio isto mišljenje, premda je on već upozorio da je kamen koji nalikuje porfiru zelene boje te da nije identičan antičkom zagasito crvenom porfiru. Ovo upozorenje nažalost nije naročito zaokupilo istraživače.¹⁸ Da su ga shvatili ozbiljno, mogli su primijetiti da riječ *porfir* u antičko doba nije značila isto što znači u današnjem petrografskom rječniku. Pa kada su već počinili neshvatljivu pogrešku prihativši da bi općenito poznati antički *crveni* porfir mogao biti isto što i zeleni porfirni kamen, ostaje neobjašnjivo zašto su pomislili na argument s Crvenim čotom,* znajući da je to potonje brdo sastavljeno od kamena crvenog pješčanika. Ove pretpostavke očigledno nemaju nikakva objektivnog temelja jer, osim porfira, imamo još – u petrografskom smislu – i druge porfirne stijene. Pravi su rudnici porfira u antičko doba bili vrlo rijetki i trenutačno je poznat samo egipatski *Mons Porphyrites* koji se često po-

¹⁸ CH. DUBOIS: *Étude sur l'administration et exploitation des carrières marbres, porphyre, granit etc. dans le monde romain*, Paris, 1908. str. 137 i sljedeće. FIEHN: Steinbruch, PWRE, 2. Reihe III (1929), str. 2271. Ova dva autora pozivaju se na BÜDINGEROV (1870) volumen *Untersuchungen...*, premda je u međuvremenu izašla A. KOCHOVA «A Fruška Gora geológijája» [Geologija gorja Fruška gora], (Math. és term. tud. közlemények, XXVI, 5 (1895), s geološkom kartom. Ova studija omogućuje provjeru prisutnosti porfira. Mislimo prije svega na BULIĆA i na ZEILLERA, njegova druga u uvidajima. *Reallex. für Antike und Christentum* sv. IV (1958), str. 167, ne govori o radovima koje je napisao VULIĆ.

* Crveni čot je najviši vrh Fruške gore (539 metara nad morem). (Nap. ur.)

istovjećuje s Gebel Duchanom. Teško je sa sigurnošću ustvrditi da li ono malo sarkofaga iz doba cara Konstantina, ili porfirni stupovi iz Splita - razmjerno malenih mjera – potječu iz Egipta ili ne.¹⁹ Pravi porfir zagasito crvene ili purpurne boje u Panoniji je potpuno nepoznat.²⁰ Vidjevši da jedino ova pasija spominje nekakav panonski rudnik kamena porfira, s punim se pravom postavlja pitanje: treba li shvatiti kao pravo porfirno gorje ono što pasija spominje kao *mons porphyreticus* ili se tu ipak radi o kakvom drugom kamenu?

Mi smo mišljenja da se ne radi o porfiru u današnjem značenju; nazivlje antičkih autora nije uvijek identično u slučaju istog pojma, pa tako može biti da i u ovom slučaju ono ne označava sa sigurnošću kvalitetu kamena. Tako je vrlo vjerojatno da bi veoma poznati žarko crveni kamen iz Assuana (Egipat) mogao biti nazvan tim imenom (grč. πορφύρεος). Na tom se prostoru nalaze rudnici crvenog sijenskog (asuanskog)* granita o kojem Plinije piše na sljedeći način: *circa Syenen Thebaidis syenites (invenitur) quam antea pyrrhopoecilon vocabant*, i zatim: *Thebaicus lapis pyrrhopoecilon appellavimus, aliqui psaranum vocant*.²¹ Vidimo da je u antici granit bio poznat pod različitim imenima. Za petrografiju granit je različit od sijenita. Ovaj potonji je kamen bez kvarca, dok ga granit ima kao jednu od svojih sastavnica. Sijenit, taj kamen iz Tebaide, ima naziv koji pristaje plameno crvenom kamenu, dok jedno drugo ime dopušta pomisao na sivi granit. Prema našim pokazateljima možemo dakle reći da se porfirno gorje iz našeg izvora odnosi na crvenu boju kamena! To se naglašava činjenicom da riječ *porphyreticus* služi kao atribut, a isto dopušta vjerovati i riječ *igneus*. Nije riječ dakle o nekom *mons igneus*, nego o stijeni plameno crvene boje. To da bi porfirni kamen koji spominje naš izvor bio upravo granit podupiru i drugi argumenti. Skulptura antičkog doba preferirala je granit koji je bio puno više upotrebljavan od porfira. Stupanj tvrdoće granita (6) isti je kao i onaj kod porfira, pa je i u ovom slučaju vještina naših klesara bila stavljena na probu. U Dioklecijanovim velebnim građevinama crveni granit je vrlo važan. Dovoljno je sjetiti se samo njegovih Termi u Rimu i njegove palače u Splitu. Na oba mjesta u odličnom

¹⁹ O. SCHNEIDER: *Über den rothen Porphyr der Alten, Naturwissenschaftliche Beiträge zur Geographie und Kulturgeschichte*, Dresden, 1883. str. 75-176. SCHNEIDER bi htio mjesto događaja postaviti u Egipat (str. 82 i sljedeće). Slijedi ga R. DELBRÜCK: *Antike Porphyrywerke*, 1932. Usp. A. A. VASILIEV: *Imperial Porphyry Sarcophagi in Constantinople* (Dumbarton Oaks Papers n. 4), Cambridge, 1948., str. 1-26.

²⁰ Samo na nekim mjestima planine Sukoró (županija Fejér) znamo o prisutnosti kvarconosnog porfira, ali se radi o smeđem porfiru. Vidi F. SCHAFARZIK: *A magyar korona országai területén létezõ kőbányák részletes ismertetése* (Podroban opis rudnika kamena na području država Ugarske Krune), Budapest, 1904., str. XXXVII te 94 i sljedeće, i 98.

* Sijena, odnosno *Syene*, staro je latinsko ime današnjeg grada Aswana u južnom Egiptu. (Nap. ur.)

²¹ Plinius, *Hist. Nat.* 36, 63 i 157.

su stanju ostali lijepi granitni stupovi. U Splitu je sačuvano dvanaest stupova unutar gradskih zidina koje su oblikovane od dijelova same carske palače. Michelangelo je u Rimu postavio osam stupova u transept crkve Svete Marije od Anđela, koja je nastala rekonstrukcijom jednog “tepidariuma”. Sljedeća indikacija iz našeg izvora vrlo je važna, jer je pogodna da odredi jesu li stupovi koji su ukrašavali carsku palaču u Splitu bili izvedeni ili ne od izvrsnog kamena iz panonskog rudnika, tj. od granita: *Lapis pretiosus incidatur ad mirificum ornamentum rei publicae vestrae, et multa opera clara facta sunt in columnarum metallo miroque labore serenitatis vestrae*. Iz tog citata proizlazi da su stupovi od crvenog granita koji su uresili Dioklecijanovu palaču mogli biti, barem dijelom, prevezeni već obrađeni iz rudnika crvenog kamena u Panoniji.

Dakle, vrlo je vjerojatno da je porfirni kamen spomenut u našem izvoru bio identičan granitu. Kako bismo provjerili tu pretpostavku, morali smo istražiti eventualnu prisutnost granita na panonskom teritoriju prikladnog za vađenje i za obradu, po mogućnosti u značajnim količinama. Iz geoloških karata može se ustanoviti da u zadunavskom području Mađarske* postoji prostrano područje u kojem ima granitnih stijena. To se područje prostire počevši od Mórágya (županija Tolna) do mjesta Véménd, Fazekasboda i Szebény (županija Baranja). Granice toga područja sežu sve do Pečuha. U nastavku ćemo to područje zvati imenom *gorje Geresd*. Naši su geolozi utvrdili da granit iz toga područja potječe iz razdoblja paleozoika te da se radi o vrsti eruptivne stijene koja se, na temelju mineraloškog ispitivanja, kvalificira kao granit biotit. Komadi granita koji se nalaze na površini imaju mesno crveno boju. Taj se kamen ponovno počeo vaditi od prošloga stoljeća, i to u komadima od pola kubičnog metra.²² Prigodom naših terenskih radova u mnogo smo slučajeva naišli na tragove davno napuštenih rudnika. Trenutačno nije moguće odrediti starost tih rudnika jer prije nego što bi se dalo na taj posao, trebalo bi maknuti ogromne količine granitnog otpada koji se nakupio na tim mjestima. Taj bi posao svakako bio skup. Smatramo vrlo interesantnima napuštene rudnike u jednoj dolini jugoistočno od Kisgeresda. Sve upućuje na to da bi *mons porphyreticus* koji spominje naša pasija morao biti granitna masa gorja Geresd. Smatramo da je takvo tumačenje vrlo prihvatljivo.

---

* Mađarska zadunavska (= prekodunavska) regija, ili kraće Zadunavlje (mađ. *Dunántúl*, tal. *Transdanubio*), jest onaj dio Mađarske koji leži zapadno od Dunava, odnosno na njegovoj desnoj strani. (Nap. ur.)

²² Citirano SCHAFARZIKOVO djelo, str. XXX, 28, 36, 38, 39. – Znamo da se u Pákozdu (Županija Fejér) nalazi granit biotit mesno crvene boje (str. 94), no rudnik koji je ovdje otvoren 1858. teško da se može uzeti u obzir ako se pomisli na znatno veći prostor bogat granitom u gorju Geresd. Usp. E. VADÁSZ: *A Mescekek hegység*, Budapest 1935. i ondje priložena geografska karta (u mjerilu 1:75000).

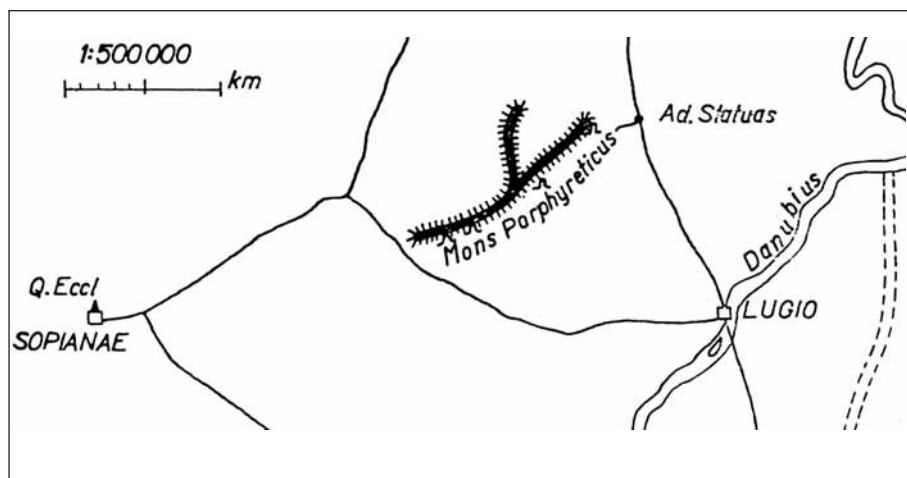
Ovdje odmah moramo podsjetiti da ova teorija ima sa stajališta geologije jednu naoko slabu točku: ovaj se granit lako mrvi. Zbog toga su neki petrografi došli do zaključka da vađeni komadi eruptivnog porijekla nisu mogli biti veliki, dakle i neisplativi za vađenje zbog svoje lakolitičke kvalitete. Zbog toga i mi ćemo morati prihvatiti da se iz tako nepodesnog granita nisu mogli oblikovati veliki blokovi od kojih su se pravili stupovi visoki 6,5 metara. Ali svi komadi granita koje su ispitivali geolozi pronađeni su na površini, gdje su bili izloženi atmosferskim promjenama i utjecajima i to više od 1500 godina. Ovo poništava valjanost sličnih primjedbi. Zbilja je vidljivo da su komadi s površine zapravo otpad odlomljen s velikih granitnih blokova, vađenih u antičko doba. Tako se objašnjava zašto novija vađenja kamena koja se odvijaju u starim rudnicima teško pronalaze blokove kamena veće od pola kubičnog metra. Uostalom, ispitivanje poduzeto između 1937. i 1942. godine u ovom području pronašlo je u Véméndu, u dubljim dolinama, u blizini onoga mrvljivog kamena, svjež granit koji je imao strukturu sličnu onoj kod komada otpadaka, usprkos promjenama što su se dogodile na ovim posljednjima.²³ U unutrašnjosti brda može biti i većih blokova, što smo mogli provjeriti. U jednoj dolini nešto po strani, koja se nastavlja na veliku dolinu između Fazekasboda i Kisgeresda, pronašli smo poslije erozije, ispod prilično debelog glinenog sloja, svjež granitni komad, dug 1,5 m i debljine 60 cm.

Svakako da bi najjaču dokaznu snagu imao petrografski ispit komada granita koji bi bio izvađen s pomoću potrebnih strojeva iz utrobe gorja Geresd. Rezultat bi zatim trebao biti uspoređen s onim od istovjetne analize komada uzetih sa stupova iz Splita.²⁴ Trenutačno nemamo mogućnosti za ostvarenje ove ideje pa se stoga moramo zadovoljiti s usporedbama koje se danas mogu učiniti. Zapravo, petrografski sastav granitnih stupova iz Splita

²³ Z. SZÓKEFALVI NAGY: Véménd és Fazekasboda környékének gránitos kőzetei (Granitne stijene u okolici Véménda i Fazekasbode), *Acta scientiarum mathematicarum et naturalium* 4, Kolozsvár, 1942. str. 11. Između Véménda i Kövesda u pravcu Mórágya mi smo sami poduzeli neka istraživanja. Posvuda se pojavljuje granit, a vide se i tragovi rudnika, već dugo napuštenih. Od Kövesda put širok 8 m i dug 1,5 km vodi među gorje. Pronalasci koje je opisao WOSINSZKY čini se da potvrđuju naše mišljenje o tome da bi postaja na cesti uz Limes zvana *Ad statuas* bila današnji Kövesd. Bit će da su se ondje skupljali kipovi i stupovi dopremljeni iz rudnika radi daljnjeg transporta. Vidi: M. WOSINSZKY: *Tolna vármegyve története* (Povijest Županije Tolna), Budapest, 1896. str. 760. Godine 1950. nismo pronašli ništa od temelja vrlo prostrane rimske građevine. Ovdje je, kao i posvuda u zadunavskoj regiji, kamenje antičke Panonije bilo upotrijebljeno kao "besplatan" građevinski materijal.

²⁴ Jedan stup iz Székesfehérvára i jedan iz Szombathelya ispitani su na temelju uzetih uzoraka. Ispitivanje je uključivalo i sastav uzoraka izražen u postocima te je ishodio rezultatom da se radi o granitu biotitskom amfibolu. F. PAPP: Szent István korabeli építőkővek a Dunántúlról (Građevni kamen iz vremena sv. Stjepana u zadunavskoj regiji), *Technika* XIX, 1938., str. 361. Dva stupa su bez sumnje iz rimskog razdoblja, a teško da potječu iz Egipta. Isto tako nisu ni iz kasnije Moravske, kako je to pretpostavljao PAPP. Rimljani nisu imali rudnike ili kamenolome smještene izvan svojih granica.

danas je uglavnom poznat.²⁵ Ti su stupovi od crvenog granita koji sadrži amfibol. Na temelju tih ispitivanja istraživači s pravom smatraju da su porijeklom iz Asuana. Ostaci koji se mogu naći na površini gorja Geresd kvalificirani su kao biotitski granit. S. Roth je već prije utvrdio da je u dolini Kisgeresd-Fazekasboda amfibolit vrlo raširen, a stijena bi se mogla zvati gnajsijenit. Isti Roth pronašao je u dolini Henges, sjeverno od Nagygeresda, jednu drugu stijenu bogatu amfibolom koju je on definirao kao porfir, odnosno kao granit koji ima strukturu porfira.²⁶ Rothove primjedbe, iznesene prije 80 godina, nisu bile pod utjecajem problematike oko rudnika porfira u Panoniji. Taj detalj, a osim njega i naša potvrda o prisutnosti nekoliko rudnika baš u dolini Henges, za nas predstavljaju dovoljan dokument za isključivanje svake sumnje u pogledu panonskog porijekla jednog dijela granita iz Splita. Možemo, dakle, konstatirati da se rudnik porfira koji spominje naša pasija nalazio u južnom dijelu provincije Valerije, a ne u Panoniji Sekundi; točno rečeno, to bi bilo između mjesta *Sopiana* i *Lugio* (danas: Dunaszekcső). Također je sigurno da je Dioklecijan za vrijeme svojih boravaka u Sirmiju otišao obići rudnike crvenog kamena krenuvši vjerojatno iz Lugija, jer su rudnici bili u blizini. Imamo jedan pouzdan podatak o Dioklecijanovoj prisutnosti u Lugiju, jer je jedan njegov reskript bio datiran tu u prvoj polovici mjeseca studenoga 293. godine.²⁷ (*Vidi priloženu kartu.*) Sad se ne kani-

²⁵ FR. BULIĆ: Materiale e provenienza della pietra, delle colonne, nonchè delle sfingi del Palazzo di Diocleziano a Spalato e delle colonne ecc. delle basiliche cristiane a Salona. *Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata*, XXXI (1908), str. 86-110.

²⁶ S. ROTH: Fazekasboda – Mórógyi hegylanc eruptív kőzetei (Eruptívne stijene planinskog lanca Fazekasboda – Mórógy), *M. K. Földtani Intézet Évkönyve* sv. IV (1876), str. 113.

²⁷ *Lucione*, Cod. Just. IX, 20, str. 10, 11. O Dioklecijanovu boravku u Sirmiju vidi Mommsen: Zeitfolge der Vorordnungen Diocletians, *Abhandlungen der preuss. Akademie der Wiss. zu Berlin*, 1860, str. 430, 437.

mo baviti datumom mučeništva klesara. Radi se o problemu o kojem istraživači mnogo raspravljaju. Mi se ograničavamo na to da događaje o kojima pripovijeda pasija smjestimo u razdoblje koje teče od 293. do 304.

“QUINQUE ECCLESIAE”

Vidjeli smo kako teorija “Fruška gora” nema nikakva stvarnog temelja, ali je mjesto događaja moguće preseliti u jedno drugo područje i tako utvrditi njihove lokacije. U nastavku želimo čitateljevu pažnju svrnuti na jednu drugu uvjerljivu okolnost, koja po našem mišljenju, i bez gore spomenutih dokumenata, može oslabiti bilo koju sumnju ili prigovor. Riječ je o prizivanju u pamet jedne mjesne tradicije koja se razvila iz interpretacije slične našoj.

Već smo rekli da u Srijemu ne znamo za postojanje ikakve predaje ili spomena o mučeništvu petorice klesara, premda ima naznaka o drugim mjesnim mučenicima: pisani izvori tako govore o Dimitriju i o Anastaziji; ulomci zapisa o Sinerotu pronađeni su prilikom iskapanja. Znamo da su Slaveni, nakon avarskog osvajanja, Sirmij nazvali Dimitrovićem i to radi Dimitrijevog kulta koji se održao. Srednjovjekovne mađarske isprave nazivaju je Száva-Szent-Demeter.²⁸ To ime pripada onoj toponomastičkoj skupini kada se izvan napuštenog antičkog grada oblikuje novo naselje oko groba nekog mučenika (*martyrium*, a ne *heroon*), te ono dobiva ime po tom mučeniku. Sličan toponim, osim Mitrovice, jest Xanten u blizini rijeke Rajne. Potonji čuva spomen na dvojicu mučenika (*Mallosus* i *Victor*) sahranjenih na starokršćanskom groblju smještenom između mjesta *Castra Vetera* i *Colonia Traiana*. Naselje koje se oblikovalo u IV. st. u blizini grobova te dvojice mučenika za karolinškog je razdoblja bilo poznato pod imenom “ad Sanctos”, a tijekom vremena taj se toponim preoblikovao u Xanten. U djelima Grgura iz Toursa ima još i drugih imena mjesta koja su nastala na sličan način. Sad si postavljamo pitanje: postoje li tragovi koji bi sadržavali kakvu sličnu naznaku u slučaju mučeništva petorice klesara? Drugim riječima: čuva li koji toponim kakvu staru predaju koja bi se odnosila na ove mučenike?

U blizini rudnika gorja Geresd najveće nastanjeno središte od antike bilo je *Sopianae*, gdje je već od IV. st. morala biti brojna kršćanska zajednica, kako to pokazuje veliko groblje s oslikanim grobnicama i sa svojom *cella trichora* iskopanom 1922. *Sopianae*, danas Pečuh, u vrijeme ugarskih kraljeva Arpadovića nosilo je latinsko ime *Quinque Ecclesiae*, kako nam to dokazuje isprava o osnivanju biskupije u Pečuhu. To je ime postojalo već u karolinško doba (*Conversio Bajuvariorum et Carantanorum*), i to u obliku *ad V (quinque) basi-*

²⁸ C. J. JIREČEK: Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer, *Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wiss. Philos.-hist. Classe*, 139. Bd. (1897), str. 11. A. ALFÖLDI: A kereszténység nyomai Pannoniában a népvándorlás korában (Tragovi kršćanstva u Panoniji u doba seobe naroda), u: *Szent István Emlékkönyv*, Budapest, 1938. I, str. 11. I ALFÖLDI pridružuje latinsko ime Pečuha u ovu toponomastičku grupu, ali bez jasnijih obrazloženja.

licas. Njegova identičnost s prethodnom formom ne može biti stavljena u sumnju. Očigledno se radi o toponomastičkom slučaju koji se održao kroz cijeli srednji vijek. Broj pet teško da bi se odnosio na broj crkava, nego se prije odnosi na pet klesara mučenika koji su tu bili sahranjeni. Ovakva interpretacija može biti iznenađujuća zbog činjenice što jedna, dijelom zaboravljena, predaja mjesto gdje su sahranjena petorica klesara povezuje s gradom *Sopianae*. No, kako je mogla nastati pogrešna interpretacija koja govori o pet crkava?

Analogno toponomastici koju smo gore spomenuli, taj pogrešan oblik *Quinque basilicae* možemo protumačiti na sljedeći način. Nakon emigracije jednog dijela starosjedilaca grada, ime *Sopianae* postupno je bivalo zaboravljeno. Stanovništvo koje je ostalo obratilo se na kršćanstvo i preselilo se u blizinu groblja nove religije. Nad grobom mučenika prvo je bila podignuta malena bazilika i zbog toga novo naselje dobiva u IV. st. novo ime. Spomen na petoricu klesara povezoao se s bazilikom i održao se u imenu naselja. Moguće je da je stara bazilika u razdoblju Karolinga bila obnovljena ili rekonstruirana, barem to dopušta pretpostaviti posveta crkve koju je slavio nadbiskup Salzburga. Bit će da je izvorno ime starokršćanskog naselja iz IV. st. bilo *ad quinque* (gore navedenih *sanctorum* ili *martyrum*) *basilicam*, što se kasnije promijenilo u *ad quinque* (gore navedenih *sanctos*) *basilica*. Zapadni autori iz IX. st., ne poznavajući lokalnu tradiciju, mogli su ga "ispraviti" u *ad Quinque basilicas*. Oni nisu morali znati da se ne radi o pet bazilika, nego o samo jednoj bazilici koja je posvećena petorici mučenika. Tako se izvorni oblik, "crkva petorice", preobratio u "pet crkava". U vrijeme sv. Stjepana, prvoga ugarskog kralja, naselje u blizini antičke *Sopianae* moralo je biti brojno stanovništvom jer u protivnom teško da bi se tu osnovala biskupija (1009.). Postojanje mjesne tradicije o petorici klesara ne može se ustanoviti iz poznatih podataka.²⁹

Na temelju gore izloženoga moglo bi se govoriti i o porijeklu katedrale u Pečuhu, uzimajući u obzir rezultate i nove postavke, no ipak ćemo radije objaviti svoje mišljenje nakon što se završe istraživanja koja su u tijeku. Ovdje zasad samo izražavamo jednu primjedbu: ne slažemo se s pokušajem da se grob naših mučenika poistovjeti s "cubiculumom".³⁰

Da bismo saželi svoje tvrdnje, ponavljamo: poznati izvor pod naslovom *Passio quattuor coronatorum* autentičan je, a petorica panonskih klesara

²⁹ Nedavno nam je E. B. THOMAS svrnuo pažnju na jednu fresku u crkvi u Jáku. Pod južnim tornjem u gotičkom dijelu nalazi se pet stojećih likova. Nije isključeno da se radi o očuvanju spomena na grupu petorice mučenika, kako to govoreći o umjetnosti ističe H. HORVÁTH u svojem radu: *Pannóniai antik elemek továbbélése román épületplasztikánkban* (Prežici panonskih antičkih elemenata u našem kiparstvu romaničkog graditeljstva), *Pannonia*, 1935. str. 207-240.

³⁰ E. PETROVICH: *Pécsi székesegyház* (Katedrala u Pečuhu), Pécs, 1956. str. 136 i dalje. E. DYGGE: *Das Mausoleum in Pécs – Ein Christliches Heroon aus Pannonia inferior*, *Pannonia*, 1935. str. 62-77. Autor govori o nekoj pretpostavljivoj obiteljskoj grobnici i to dovodi u vezu s relikvijom nekog mučenika.

nemaju nikakve veze s *quattuor coronati* jer je taj dodatak pogrešno pridodan panonskoj pasiji. Mjesto radnje koju opisuje pasija nije Fruška gora, nego je ono bilo u gorju Geresd, u zadunavskoj regiji, sjeverno od rijeke Drave. Latinski toponim za Pečuh, *Quinque Ecclesiae*, sadrži blijedi trag mjesne predaje o petorici klesara mučenika, a ovaj je u svojem izvornom obliku ispravno glasio **Quinque (martyrum) ecclesia*.

(Naslov izvornika: "Sull'origine del toponimo 'Quinque Ecclesiae' di Pécs", *Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae* 8 (1960), 165-184.)

S talijanskoga preveo: Ivan Andrić

Prijevod redigirao: Stanko Andrić